

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Соціологія»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

**Тема №7 «Соціальні зміни: поняття та різновиди. Типології й типи
суспільства в контексті проблематики соціальних змін»**

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. №7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету №6
Протокол від 25.08.2023 р. №7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної
Ради ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та
психології Протокол від 15.08.2023 р. №8

Розробник:

Професор кафедри соціології та психології, доктор соціол. н., професор,
Нечитайло Ірина Сергіївна

Рецензенти:

1. Доцент кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін Державного біотехнологічного університету, к. соціол. н., доцент Борюшкіна О. В.;
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, к. соціол. н., Мороз А. В.

ТЕМА 7. СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ: ПОНЯТТЯ ТА РІЗНОВИДИ. ТИПОЛОГІЇ Й ТИПИ СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМАТИКИ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН

План

- 7.1.** Проблема визначення головних рис розвитку суспільства
7.2. Типології і типи суспільства

Рекомендовані літературні джерела

Основні

1. Нечітайло І. С. Соціологія : навч-метод. посіб. для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, що навчаються за спеціальністю 053 «Психологія» / ХНУВС, [каф. соціології та психології ; авт.-упоряд. І. С. Нечітайло]. Харків, 2021. 116 с.
2. Лукашевич М., Туленков М., Яковенко Ю. Соціологія. Основи загальної, спеціальних та галузевих теорій : підручник. Київ : Каравела, 2016. 544 с.
3. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbmnn>. Дата звернення: 31.07.2023.
4. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.

Допоміжні

5. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства : пер. з англ. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 110 с.
6. Кастельс М. Інформаційна епоха: економіка, суспільство, культура [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbux>. Дата звернення: 31.07.2023.
7. Князевич О. А. Формування інноваційної інфраструктури України на шляху до становлення суспільства, заснованого на знаннях. Ефективна економіка 2014. № 7 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/aflho>. Дата звернення: 31.07.2023.
8. Тоффлер Е. Третя Хвиля : пер. з англ. пер. А. Євса. Київ : Вид. дім «Всесвіт», 2000. 480 с.
9. Яловий Г. К., Єрешко Ю. О. Методологія науково-технологічного розвитку в концепції постіндустріального суспільств. *Економічний вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут"*. 2015. № 12. С. 71–82.

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

7.1. Проблема визначення головних рис розвитку суспільства

Взагалі соціологія виникла як спроба усвідомлення тих величезних змін у суспільстві XIX сторіччя, які були викликані процесами індустріалізації, урбанізації, становленням капіталізму та руйнуванням традиційного, аграрного укладу життя. В зв'язку з цим головним у соціології було, є і буде питання зміни суспільства, напрямів та механізмів цього розвитку.

Першою в часі спробою відповісти на це питання була так звана «Теорія циклів», відповідно до якої розвиток суспільства періодично вичерпує свій потенціал і на якийсь час усе повертається до вихідної точки процесу. Це уявлення виникло ще в стародавні часи. Наприклад, вже Аристотель стверджував: «Те, що вже було, те ще буде; і те, що було зроблено, ще буде зроблено; і нема нічого нового під сонцем». Ще раніше, у Геродота була наведена повна схема циклів політичної історії суспільства, за якою монархія змінюється на тиранію, потім з'являється олігархія, котру змінює демократія, потім настає час охлократії, за котрою знову приходить монархія і далі по тому ж колу.

Вже в епоху Просвітництва Д. Віко стверджував, що історична регулярність в існуванні суспільства має вигляд висхідної спіралі. Тобто, цикли повторюються, але кожен раз на вищих рівнях спіралі з деякою модифікацією. Виглядає це наступним чином: спершу ми маємо анархію та дикість, потім порядок та цивілізацію, що супроводжується царюванням розуму, і, нарешті, знову повернення до варварства.

Ближче до наших днів парадигма циклів для пояснення функціонування суспільства стає досить популярною. Найбільш відомими в цьому сенсі є теорії М. Данилевського, О. Шпенглера та А. Тойнбі.

Так, Данилевський поділяв історію суспільства на так звані «історико-культурні типи» або цивілізації, які народжуються, досягають фази розквіту і, коли вичерпують свій потенціал, розпадаються. Він піддав критиці погляди європейських соціологів, що конструювали лінійний вектор розвитку суспільства і вбачали в Заході кульмінацію цього розвитку. За Данилевським в історії суспільства існувало багато цивілізацій, серед яких не було і ніколи не буде кращих або більш досконалих. І західна цивілізація з цього боку така ж сама як і інші, тому виокремлювати тут щось особливе нема підстав.

Майже таких саме поглядів дотримувався і О. Шпенглер, який вважав, що розвиток культур підпорядковується певному біологічному ритму, що зумовлює головні фази їх розвитку: народження і дитинство, молодість і зрілість, старість і «занепад». Кожній культурі відведено час існування (близько тисячоліття), який залежить від внутрішнього життєвого циклу. Вмираючи, культура перероджується в цивілізацію. Суттєво, що цей мислитель не визначав ані причин виникнення тих чи інших культур, ані цілей, до яких вони прагнуть.

Найбільш ґрунтовно ідею життєвих циклів цивілізацій сформулював А. Тойнбі, відповідно до якого останні виникають завдяки сполученню двох факторів: наявності творчої меншості та оточуючих умов, які є не дуже сприятливими, але й не дуже несприятливими. Такі умови кидають суспільству виклик, проти якого творча меншість знаходить відповідь. Потім виникає новий виклик, на який формується нова відповідь. Суттєво, що на початку життєвого циклу цивілізації відповіді більш ефективні, бо люди прикладають до цього чималих зусиль. Але потім творчий потенціал меншості вичерпується, що призводить до розпаду цивілізації, яка поступово зникає.

Наведені приклади циклічних схем функціонування суспільства відносяться більш до соціальної філософії, але цю ідею широко використовують і власне соціологи. Так, наприклад, італійськи вчений В. Парето розглядав суспільство як соціальну систему, що проходить нескінчену низку фаз рівноваги, дестабілізації і знову рівноваги. Такі фази характерні як для суспільства в цілому, так і для його сегментів – політики, економіки та ідеології. Суттєво, що первинними носіями цих фаз, за В. Парето, є суспільні еліти, які спершу підіймаються на вершину суспільства, а потім «падають» з неї, поступаючись місцем іншим елітам.

Видатний соціолог П. Сорокін теж пов'язував існування суспільства з циклами, які йшли в наступній послідовності: період умоглядності, впродовж якого панує духовність (служіння Господу, Дао, Брахмі тощо) змінюється періодом чуттєвої культури, коли потреби та мета людей мають матеріальний характер. Між цими двома циклами знаходиться ще проміжний цикл, в якому умоглядність та чуттєвість урівноважують одна одну. Так, за Сорокіним, європейська цивілізація знаходиться сьогодні в кінці чуттєвого циклу, коли вона досягла найвищого рівня насичення, що необхідно викликає обвальне падіння культури і різке збільшення соціальної патології.

Іншою спробою відповіді на питання стосовно розвитку суспільства був соціологічний еволюціонізм, який набув великої популярності, особливо в останні два сторіччя. Хоча взагалі ідея еволюції суспільства в зазначеному напрямі належить християнській традиції, за якою історія людства має телеологічний характер (від грец. телеос – результат, завершення, ціль та логос – слово, вчення).

В Новітні часи одним з першим еволюційний підхід розробляв О. Конт, який припускав, що рушійною силою розвитку суспільства є постійне і нескінченне зростання кількості та якості знань, а це, в свою чергу, визначає такий же постійний розвиток інших аспектів соціального життя – економічного, політичного, культурного, військового та ін.

Наступник О. Конта Г. Спенсер теж стверджував, що суспільство еволюціонує в напрямку від простого до складного, за рахунок чого з'являється розгалужена система соціальних ролей, суспільних функцій, форм власності, посилюється нерівність тощо.

Американський антрополог Л. Морган, дотримуючись ідеї еволюції суспільства, припускав, що головну роль в цьому відіграють технології та

пов'язані з цим винаходи і відкриття. Саме тому в історії людства, як вважав Морган, виділяються три фази: (1) *дикість* – коли люди використовували найпростіші знаряддя праці; (2) *варварство* – коли людина стала користуватися залізними знаряддями праці та відбулась децентралізація політичної влади; (3) *цивілізація* – коли виникли фонетичний алфавіт та тотожна йому письменність.

Французький класик соціології Е. Дюркгейм еволюцію суспільства пов'язував з поглибленням поділу праці, що, в свою чергу впливає на демографію населення, посилюючи інтенсивність контактів та складність соціальних зв'язків.

Ще один класик теорії еволюції Л. Уорд висунув ідею розмежування самої еволюції. Він стверджував, що суспільство спочатку пройшло шлях стихійної природної еволюції, а потім увійшло у стадію усвідомленої, цілеспрямованої еволюції.

Якщо узагальнити ідеї еволюціоністів, то їх теорія виглядає наступним чином. По-перше, історія суспільства має єдину «логіку» свого розвитку, яка розповсюджується на все суспільство, а не якісь його окремі частини. По-друге, розвиток – це необхідна і неминуча риса соціальної реальності. По-третє, розвиток суспільства спрямований від примітивних до розвинених форм, від простих до складних станів. По-четверте, цей рух постійний і незворотній, тому ранні стадії не повторюються і ні одну з них не можна оминути. По-п'яте, еволюційні зміни суворо лінійні, тому завжди здійснюються за єдиним зразком. По-шосте, внутрішній імпульс до змін знаходиться в самому суспільстві, оскільки визначається його потребою до самореалізації. І нарешті останнє: еволюційні зміни ототожнюються з прогресом, оскільки, як стверджують послідовники цього напрямку, вони так чи інакше постійно змінюють суспільство і життя людини в ньому на краще.

Лінійне тлумачення розвитку суспільства знайшло сьогодні своє відображення в теорії модернізації. Відповідно до цієї теорії країни, що відстають у своєму розвитку від передових держав, йдуть шляхом свідомого копіювання процесів, що відбуваються у цих державах. Тобто, модернізація є формою «наздоганяючого розвитку» з метою подолання історичної відсталості. Ця теорія містить наступні стрижневі ідеї:

- розвинутим може вважатися тільки суспільство, яке має значний рівень індустріалізації, стабільний економічний розвиток, віру суспільства у силу раціонального наукового знання як основу прогресу, високий рівень та якість життя, розвинуті політичні структури, вагому частку середнього класу в структурі населення;
- суспільства, які не відповідають цим критеріям, належать або до “традиційних”, або до “перехідних”;
- зразком високого рівня розвитку є західні країни;
- модернізованість, розвинутість – це комплексний феномен, який має технологічні, політичні, економічні, соціальні, психологічні аспекти.

Сучасне бачення розвитку суспільства не обмежується еволюційною та циклічною ідеями, бо кожна з них має свої вади. Існує і третій погляд на цю проблему. Його головні положення зводяться до наступного.

Суспільство – це багаторівнева реальність, що має подвійну динаміку; внутрішнє функціонування та самовідтворення. Відповідно до цієї моделі суспільство не тільки відбудовується особливим чином, а ще й постійно змінюються правила цього відбудовування. Інакше кажучи, з часом принципи діяльності людського суспільства, засоби його функціонування і навіть зміни, що відбуваються в ньому, піддаються якісній трансформації.

Це означає, що справа не у тому, в який бік еволюціонує діяльність суб'єктів історичного процесу, а у тому, що сам цей процес з часом змінює свій сенс. Наприклад, до сьогодні уся історія людства була, по-перше, історією поступового підкорення природних ресурсів необмежено зростаючим потребам людини, а, по-друге, історією накопичення в суспільстві знань задля організації його життя та довіри до ролі цих знань.

Інакше кажучи, суспільство – це одвічний рух, в якому будь-який факт є подією, будь-який агент – суб'єктом історичної дії, а будь-який стан – лише фазою поточного процесу. Це знімає усі питання відносно кінцевих цілей розвитку суспільства, оскільки таких цілей немає і бути не може, а у кожній фазі цього розвитку вони інші. Це також слугує застереженням відносно наших можливостей прогнозувати власну історію на більш-менш віддалену перспективу. Згідно з цим соціологічна теорія може використовувати і еволюційну концепцію, і циклічну, але тільки для обмеженого кола випадків, і в одному разі – для пояснення наступної історії людства.

7.2. Типології і типи суспільства

На думку представників сучасної американської соціології, у XX ст. сформувалася так звана «парадигма людської винятковості», сутність якої визначається екологічними залежностями та обмеженнями. Згідно з нею людина, істотно відрізняючись від тварини, здатна розпоряджатися собою і діяти як завгодно для досягнення мети. Соціокультурне середовище, соціальні та культурні чинники є головними для неї, що змушує інколи ігнорувати біофізичне середовище. Усі проблеми можна вирішити за допомогою науки, соціальний і технологічний прогрес ніщо не може обмежити.

Однак сучасний стан суспільства, людини і довкілля доводить наукову неспроможність абсолютного протиставлення суспільства і природи, ресурси якої не безмежні.

Розмежовуючи категорії «суспільство», «державна», «країна», слід виходити з того, що «країна» – поняття, яке є переважно географічною характеристикою частини нашої планети, а «державна» – категорія, що відображає політичний стан цієї частини. Співвідношення між даними категоріями визначає типологізацію суспільства.

Типологізація суспільства – це класифікація суспільств на основі визначення найважливіших і найсуттєвіших ознак, типових рис, які відрізняють одні суспільства від інших.

Залежно від критеріїв соціологи по-різному визначали типи суспільств. Наприклад, беручи за головну ознаку писемність, їх поділяли на писемні та дописемні. Німецький соціолог Фердинанд Тьонніс (1855–1936), з огляду на наявність і стан промислового виробництва, класифікував їх на традиційне (допромислове) та промислове,

Американські соціологи Г. Ленські та Дж. Ленські, розрізняючи суспільства за головним способом здобуття засобів до існування, виокремлюють:

1. Суспільство мисливців і збирачів. Його структура надто проста, а соціальне життя організоване на основі родинних зв'язків, усім править вождь;

2. Садівниче суспільство. Основою його соціальної структури є родинні зв'язки. Але їх система є набагато більш розвинутою і складно, ніж у суспільстві мисливців і збирачів.

3. Аграрне суспільство. На цьому етапі вже з'являється додатковий продукт, розвиваються торгівля, ремесла, зароджується держава. Система родинних зв'язків перестає бути основою соціальної структури суспільства.

4. Промислове суспільство. Виникає наприкінці XVIII ст. з появою промислового виробництва, використанням у виробничих цілях наукових знань, значного додаткового продукту, розвитку системи державного управління.

Беручи за основу ціннісні критерії, соціолог Д. Рісман виділяє наступні типи суспільства:

1. Традиційне суспільство. У ньому індивіди керуються традиційними цінностями. Ця особливість властива насамперед аграрному суспільству, в якому професія переходить від батька до сина. Людина, будучи обмеженою у виборі, змушена діяти згідно з традиціями. Саме такі особливості характеризують доіндустріальне суспільство.

2. Індустріальне суспільство. Це суспільство, кероване з середини. У такому суспільстві поведінку індивідів визначають особисті цінності, що активізує індивідуальність, посилює вибір, самостійність рішень, власну точку зору. В ньому відсутні чіткі моральні норми, людина повинна шукати опору в собі.

3. Постіндустріальне суспільство. Це суспільство, кероване ззовні. Індивід у такому суспільстві спрямовує та оцінює свою діяльність, орієнтуючись не оцінки колег, друзів, сусідів, громадську думку. Воно сприяє розвитку тертіальних (лат. *tertius* – третій) промислів – маркетингу, послуг. З'являються нові професії, групи робітників, формуються нові громадські організації. Для досягнення успіху індивід повинен враховувати зовнішні обставини, пристосовуватися до них.

Розвиненість управління і ступінь соціального розшарування розмежовують суспільства на просте і складне.

1. Просте суспільство. У такому суспільстві не існує бідних і багатих, керівників і підлеглих. Основні його характеристики: соціальна, економічна, політична рівність, низький рівень розподілу праці та розвитку техніки, невеликі територіальні розміри, незначна чисельність, пріоритет кровних зв'язків.

2. Складне суспільство. Сформувалося з виникненням та нагромадженням додаткового продукту, розвитком позааграрних виробництв, зосередженням людей у містах, розвитком торгівлі, передусім зовнішньої. Класове розшарування в ньому зумовило перехід від звичаєвого права до юридичних законів. З виникненням писемності стали окреслюватися контури елітарної культури. Еволюція такого суспільства, утвердження держави уможливили реалізацію масштабних суспільних проектів (розвиток засобів комунікації тощо).

За політичними режимами суспільства поділяють на демократичне, авторитарне, тоталітарне.

У *демократичному* суспільстві політичний режим – демократія. При цьому режимі єдиним джерелом влади визнається народ, а влада здійснюється за волею народу і в його інтересах. Демократичні режими складаються в правових державах.

У *авторитарному* суспільстві домінує авторитаризм (від лат. *Auctoritas* – влада, вплив) – особливий тип політичного режиму, заснований на необмеженій владі однієї особи або групи осіб при збереженні деяких економічних, громадянських і духовних свобод для громадян. Термін «авторитаризм» був введений в науковий обіг теоретиками Франкфуртської школи неомарксизму і означав певний набір соціальних характеристик, притаманних як політичній культурі, так і масовій свідомості в цілому.

Існує два визначення авторитаризму:

- 1) соціально-політична система, заснована на підпорядкуванні особистості державі або її лідерам;
- 2) соціальна установка або риса особистості, що характеризується упевненістю в тому, що в суспільстві повинна існувати сувора і безумовна відданість, яка забезпечується підпорядкуванням людей авторитетам і владі.

Політичний режим, що відповідає принципам авторитарності, означає відсутність демократії як щодо вільного проведення виборів, так і в питаннях управління державними структурами. Часто поєднується з диктатурою окремої особистості, яка проявляється в тій чи іншій мірі.

У *тоталітарному* суспільстві домінує тоталітаризм – режим правління, при якому держава втручається в усі сфери життя людини і суспільства. Тоталітаризм ґрунтується на офіційній ідеології, характеризується крайнім центризмом, волюнтаризмом, культом особистості правлячого вождя. Спирається тільки на політичну силу (найчастіше – військову), опозиція не допускається або переслідується, насильство носить характер терору, часто допускається геноцид. Іншими словами, тоталітаризм (від лат. *Totalis* – весь, цілий, повний) – це режим повного контролю з боку

держави над усіма сферами життя суспільства і кожною людиною за допомогою прямого збройного підписання. Влада на всіх рівнях формується закрито, як правило, однією людиною або вузькою групою осіб з правлячої еліти. Тоталітаризм є специфічною формою диктатури, яка виникла в XX столітті.

Ознаки тоталітаризму:

- ідеологічний абсолютизм (тоталітарний режим — це вельми ідеологізований режим, в якому політика цілковито підпорядкована ідеології, і нею ж детермінується);
- єдиновладдя однієї партії (тоталітарний режим уособлює однопартійна система, і все громадське життя будується на засадах «партизації», тобто знає тільки санкціоновані партією структури і форми);
- організований терор і репресії (одним з фундаментних підстав тоталітарного режиму є гранична концентрація страху перед «силовими структурами», за допомогою якого забезпечуються підпорядкування і покора мас);
- монополія влади на інформацію (при тоталітарному режимі всі засоби масової інформації підпорядковані партії і державі і беззаперечно їх обслуговують, будучи позбавлені права на свободу слова та інакомислення);
- централізований контроль над економікою (економіка при тоталітарному режимі належить до розряду командно-адміністративної (повністю одержавленої), тобто виступає не інакше, як концентроване вираження політики);
- мілітаризація країни (при тоталітарному режимі країна уподібнюється єдиної військового табору, оточеного ворогами, яких слід знищити заради «світлого майбутнього»).

Залежно від пануючої ідеології тоталітаризм звичайно підрозділяють на фашистський, соціалістичний і націонал-соціалістичний.

За панівною релігією суспільства диференціюються на християнське і мусульманське.

Марксизм за способом виробництва, виробничих відносин і класової структури виділив первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну, комуністичну суспільно-економічні формації.

Характерні особливості сучасного суспільства. Для визначення сучасного суспільства американський соціолог Деніел Белл (нар. у 1919 р.) запровадив термін «постіндустріальне суспільство».

Постіндустріальне суспільство — стадія суспільного розвитку, що приходить на зміну державно-монополістичному капіталізму, індустріальному суспільству. Таке суспільство перебуває на стадії тертіальних промислів, у сфері послуг якого зайнято не менше 50 відсотків працюючого населення. Воно виробляє як аграрні, так і промислові товари, набагато перевищуючи власні потреби. Крім надвиробництва, йому властиві ускладнення соціальних зв'язків, максимальний розвиток маркетингу, спрямованість у майбутнє, динамічна міжособистісна комунікація, велика роль наукових досліджень, освіти, престиж освіченості.

Серед інших характеристик сучасного суспільства:

- рольовий характер взаємодії (очікування та поведінка людей зумовлюються їх суспільним статусом і соціальними функціями);
- поглиблений розподіл праці;
- формальна система регулювання відносин (на основі писемного права, законів, положень, договорів);
- складна система соціального управління (відокремлення інституту управління, соціальних органів управління та самоврядування);
- секуляризація (набуття світських ознак) релігії;
- виокремлення різноманітних соціальних інститутів.

У постіндустріальний період відбуваються зміни в усіх системах та підсистемах суспільства. Якщо раніше земля, праця, капітал були ключовими елементами виробництва, то в постіндустріальну епоху в багатьох галузях виробництва головною складовою стає інформація. У політичній сфері згасає роль національної держави, відбувається децентралізація політичної влади, яка частіше делегується згори донизу. Політика перестає бути сферою класового конфлікту, політична боротьба розгортається не за контроль над власністю, а за вплив на державу. У соціальному житті відбувається перехід від ієрархії (поділу на нижчі та вищі верстви) до сіткової організації. Власність перестає бути головним критерієм соціальної диференціації. Класову структуру поступово змінює статусна ієрархія, яка формується на підставі освіти, рівня культури та ціннісних орієнтацій. Вісь соціального конфлікту пролягає не по лінії володіння чи не володіння власністю, а по лінії володіння знаннями та контролю над інформацією.

Постіндустріальне суспільство характеризується виникненням нових систем: телекомунікаційних технологій та освіти. Телекомунікації визначають комунікаційну та інформаційну спроможності суспільства в цілому, створюють кожній людині можливість безпосереднього спілкування з іншими суб'єктами суспільства, без посередництва жодних груп, ідеологій, підвищують роль кожної людини як особистості. Освіта теж трансформується з інституту в самостійну систему, яка визначально впливає на сферу праці та економіки, є стратегічним ресурсом державних політичних структур, пріоритетним статусом і групоутворюючим чинником.

У зв'язку з тим, що технічною базою сучасного суспільства є інформація, його ще називають інформаційним суспільством, в якому інтелектуальні технології, інформація, обробка знань посідають дедалі важливіші місця. Термін цей запровадив японський вчений І. Масуда.

Інформаційне суспільство характеризується передусім розвитком виробництва інформаційних, а не матеріальних цінностей. Рушійною силою його еволюції є експлуатація обчислювальної техніки. Зростає не лише економічне значення інформаційного сектора, але й його соціальна та політична вага. Стратегічними ресурсами і головними чинниками розвитку цього суспільства є розумовий капітал, концентрація теоретичного знання, обробка інформації, освіта, кваліфікація і перекваліфікація. Виникає нова інфраструктура – інформаційні мережі, банки, бази даних, масове

виробництво інформації. Принципом управління виступає погодження, а ідеологією – гуманізм.

*Відмінності між доіндустріальним, індустріальним
та постіндустріальним суспільствами*

<i>Індикатор</i>	<i>Доіндустріальна фаза</i>	<i>Індустріальна фаза</i>	<i>Постіндустріальна фаза</i>
Принцип, що управляє розвитком	Традиціоналізм	Економічний ріст	Освіта
Головний сектор виробництва	Заготівля сировини	Обробка	Послуги
Головний контингент робочої сили	Селянин, зайнятий освоєнням природного середовища	Робітник, зайнятий переробкою матеріалів	Службовець, що працює з інформацією, символами, знаннями
Головна робоча одиниця	Родина	Завод, фабрика, підприємство	Дослідницький інститут, офіс
Технологія	Ручна праця	Механізована технологія	Інтелектуальна технологія
Стратегічний ресурс	Продукти харчування, сировина	Реальний капітал	Освіта, розумовий капітал
Рушійна сила	Природні ресурси, фізична сила	Створена енергія	Інформація, обробка знань
Управлінська груп, що об'єднує ресурси	Господар, володар, хазяїн	Професійний керівник, підприємець	Дослідник, спеціаліст, провідний адміністратор
Суб'єкти соціальної комунікації	Людина - природа	Людина - машина	Людина – Людина
Перспектива часу	Спрямованість у минуле	Адаптація до сучасності	Спрямованість у майбутнє, прогнозування
Вищий рівень потреб	Основні побутові потреби	Соціальні потреби	Потреби у знаннях, самореалізації
Метод, який управляє рішенням	Здоровий глузд, "метод спроб і помилок", досвід	Дослідження, емпіризм	Модель, теоретична база прийняття рішень

Проте нові технології, що визначають особливості інформаційного суспільства, мають і негативні наслідки, позначені в соціології категорією "дуалістичне суспільство", яке поділяється на тих, хто програв, і тих, хто виграв: одні його сфери процвітають, інші потерпають від труднощів; житлові райони забезпечених мешканців різко контрастують з районами незаможних; соціальна диференціація виявляється у багатьох формах. Тому одні вчені називають таке суспільство "одномірним", вважаючи, що

можливість задоволення над-потреб пригнічує потенційні протести проти соціальної системи, робить діяльність і мислення індивіда однобічними, людину одномірною, наділеною "неправильною свідомістю", інші – "захищеною державою", маючи на увазі, що державний апарат контролює всі сфери суспільства; "дисциплінарним" суспільством, твердячи, що соціальні інститути є мережею примусових установ, а ті, хто має владу, підтримують дисципліну і здійснюють контроль за допомогою цих інститутів і систем, роблячи суспільство "холодним та відчуженим"; "суспільством ризиків", якому притаманні розвинуте виробництво, технологічний прогрес, економічне зростання, ефективність. Характеристики мають двоякий зміст: з одного боку, прогрес і добробут, з іншого – скорочення робочих місць, забруднення довкілля, внаслідок чого суспільство стає беззахисним перед природними катастрофами та соціальними проблемами. Але сучасне суспільство, впроваджуючи новітні технології, створює нові ризики, від яких дуже важко застрахуватися (ядерна енергія, виробництво хімікатів, генна технологія, викиди та відходи виробництва тощо).

Перехід від однієї якості суспільства до іншої отримав назву модернізації, яку пов'язують передусім із зародженням і розвитком капіталізму, поширенням цінностей і досягнень саме цієї формації. Водночас побутує широке тлумачення її. Вона може трактуватися і як наукова теорія, і як процес вдосконалення суспільства.

Прикладом типологізації суспільства в контексті проблематики соціальних змін є хвильова концепція розвитку суспільства Елвіна Тоффлера. Концепція являє собою одну із систем періодизації розвитку суспільства. Е. Тоффлер виділяє три основні стадії («хвилі») розвитку людства: 1) аграрна; 2) індустріальна; 3) постіндустріальна.

Найдетальніше концепцію викладено у книзі «Третя хвиля».

Відповідно до концепції, розвиток суспільства має хвилеподібний характер.

Перша хвиля цивілізації почалася близько 10 тисяч років тому з переходом до осілості, прирученням (одомашнюванням) тварин, початком вирощування овочів та зернових культур, що призвело до створення аграрної (до-індустріальної) цивілізації. Характерними рисами першої хвилі є:

- вкрай повільне економічне зростання;
- повільне, але невинне зростання кількості населення;
- низький рівень споживання у переважної більшості населення – на межі фізіологічного мінімуму;
- поділ праці існував у досить простих формах, хоча й виділилося до 300 специфічних ремесел;
- основним видом енергії була сила м'язів людини та тварини;
- головним засобом виробництва була земля, яку обробляли 80–97% населення;
- основний соціальний конфлікт – навколо проблем землеволодіння та землекористування;

- структура суспільства була жорстко ієрархічною і задавалася переважно неекономічними факторами – походженням, належністю, силою, владою, авторитетом тощо;
- соціальна та просторова мобільність практично були відсутні.

Друга хвиля цивілізації почала підійматися в XVI ст. і привела до створення у другій половині XIX ст. індустріальної цивілізації. Її «кодами», відповідно до Е. Тоффлера, стали:

- стандартизація – уніфікація виробничих процесів та продукції;
- вузька спеціалізація;
- синхронізація процесів у часі;
- концентрація виробництва та капіталу;
- максимізація обсягів виробництва;
- централізація управління.

Особливими рисами другої хвилі розвитку цивілізації стали:

- швидке економічне зростання;
- значне зростання чисельності населення;
- зростання споживання, рівня та якості життя (ці процеси характеризувались нестабільністю, циклічністю та нерівномірністю за країнами та регіонами);
- розподіл праці досяг дуже високого рівня;
- основний вид енергії – механічна (парові двигуни, двигуни внутрішнього згоряння та різноманітні генератори);
- головний засіб виробництва – промисловий капітал: будівлі, машини та обладнання; в промисловості зайнято 45–65% працездатного населення;
- основний соціальний конфлікт – між працею і капіталом;
- соціальна структура суспільства опирається на майнові фактори і формально не є жорстко ієрархічною;
- соціальна та просторова мобільність суттєво зросли.

Третя хвиля цивілізації почала підніматися в середині XX ст. Вона призведе (а в деяких країнах вже призвела) до формування постіндустріальної (інформаційної) цивілізації. Суспільство третьої хвилі характеризується такими ознаками:

- суттєво знижуються темпи економічного зростання, але воно стає більш рівномірним;
- різко знижуються темпи зростання населення, а в окремих країнах, наприклад в Україні та інших пострадянських державах, навіть є від'ємні;
- рівень споживання передусім у високорозвинених країнах характеризується переходом від «кількості» до «якості» життя, від «суспільства масового споживання» до пошуку шляхів якісного вдосконалення умов життя людини;
- знижується рівень спеціалізації, і дедалі більший попит мають спеціалісти «широкого профілю»;

- основний вид енергії поки що важко визначити, але зрозуміло, що це буде один із нетрадиційних, альтернативних видів — ядерна (а можливо й не обов'язково), сонячна, геотермальна, енергія вітру, хвиль, припливів-відпливів або ще будь-яка інша, поки що невідома;
- головним засобом виробництва стають наукові знання, інформація, де буде зайнято від 55 до 75 відсотків працездатного населення;
- основний конфлікт — між знанням та некомпетентністю;
- паралельно змінюються і соціальна структура суспільства — на місце класового поділу приходить професійний;
- соціальна та просторова мобільність багаторазово зростає.

За Е. Тоффлером, зміна хвиль не означає повне зникнення практик, які були характерними для попередніх хвиль. Так, наприклад, у постіндустріальному суспільстві все ще можуть існувати заводи і фабрики (характерні для індустріального суспільства), а також фермерські господарства та аграрні роботи (характерні для аграрного суспільства). Не йдеться про повне зникнення практик, притаманних попереднім типам суспільств, а про домінування певних практик.